

MÉNESI GÁBOR

A némaság megszólítása

SÁNDOR IVÁN ESSZÉIRŐL



„A néma, a fel nem ismert, a névadásra váró dolgok vonzanak magukhoz” – írja Sándor Iván egy helyen. És mellé másolhatjuk legutóbbi esszékötete, a *Séta holdfényben* borítójára kiemelt gondolatát: „Amit látunk, az mindig eltakar valamit, és azt szeretném látni, ami eltakart: az álarcok mögött megbújó dolgokat.” Az idézett mondatok pontosan rámutatnak Sándor Iván írásművészetének lényegére. Regény és esszé legfontosabb mozgatórugója a némaság megszólításának és faggatásának kötelessége, a még ismeretlenben, mélyben meghúzódó, kimondatlan dolgok feltárása, megnevezése, a maszkok lerántása, a „mögöttes”, eltakart jelenségek, folyamatok megvilágítása.

Sándor Ivánnak hosszú évek magányos és küzdelmes kísérletező-útkereső munkájára volt szüksége ahhoz, hogy rátaláljon a számára egyedül érvényes megszólalási módra, regény- és esszényelvre. Megkésett és elhúzódozó pályakezdése elsősorban azzal magyarázható, hogy írói indulása az ötvenes évekre, a legtöményebb sematizmus időszakára esett. Ahogyan többször megfogalmazta, regényíróként nem talált magának követendő mestereket, így kötetről kötetre – számos kísérlet során – kellett kidolgoznia a különböző regénytípusokat és -elveket ötvöző, a dokumentumokat és a fikciót egymásba játszó, állandó nézőpontváltásokkal operáló regényformát. Sándor Iván esszébeszéde, kérdés- és problémafelvetései, világ- és önszembenezései, konklúziói a műfaj legjobb (elsősorban Jászi, Babits, Németh László, Bibó és mások nevével fémjelzett) hagyományaiba ágyazódnak be. Sándor az esszé feladatáról, funkciójáról gondolkodva megállapítja, hogy a regény és az esszé egyaránt „az ismeretlenbe indít expedíciót”. A két műfaj közötti különbségekre így mutat rá: „... mindkettő kiindulópontja ugyan »a reményben és dezillúzióban egybetartott emberi tapasztalat« (Adorno), továbbá (...) mindkettő »a természet által szabadon hagyott terekbe hatolva... végzi kiegészítő-kitöltő tevékenységét« (Gadamer), ám a regény a teremtés, az esszé a kultúra szférájában »tapogatja ki« az ismeretlent.” Ezért nem is tekint az esszét a montaigne-i értelemben vett kísérleti műfajnak. Számára az esszé „eretnek” műfaj, amely ugyanúgy az ismeretlenbe vezető utazást jelenti, mint a regény, ám más, fogalmi útbejárással. Ahogyan maga a szerző vallja, az „élet, a művek, az ember kapcsolatát kereső Nyugatos-esszét” és a „hermeneutika mestereitől tanult értelmezői törekvéseket” egyesíti esszéírásában.

Minden bizonnyal kissé meglepődve veszi kezébe az olvasó Sándor Iván *Séta holdfényben* című esszégyűjteményét, mert talán nem is gondolta volna, hogy három évtized esszémunkálkodása, tucatnyi esszékötet megjelenése után ilyen terjedelmes és gazdag könyv születik azokból az írásokból, amelyek eddig kötetben nem láttak napvilágot. A *Séta...* különböző műfajú és tematikájú szövegeket tartalmaz, ám a sokszínűség ellenére

is éles kontúrokkal rajzolódik ki Sándor Iván esszétevékenységének kettős iránya: egyik pólusán a szellemről, művészetről, irodalomról, elsősorban a regényről szóló beszéd áll, míg a másik irány bölceleti, elsősorban XX. századi (bár egészen a XIX. századig visszabontó), centrumában a történelem kérdései, a múlttal való szembenézés hiánya és ennek következményei, a sajátos kelet-közép-európai létélmény tragikumai, a hamisságok sorozata, a kelepcebe szorított ember deformálódása, a diktatúrákban való emberi leépülés problémái helyezkednek el. A könyv szövegeinek kohézióját egyrészt az a személyesség teremti meg, amely Sándor Iván minden írásán átsugárzik, másrészt a kötet egészen következetesen végighúzódnó alapmotívumok, visszatérő hívószavak: a kultúra megváltozott helyzete, az érvessztés, értékvesztés problematikája, az utániség állapotának megjelenítése. A szerző korválságról tudósít, amelynek egyik tünete, hogy már nem érvényesül az „Én egybetartottsága”, az „önmaga eróziója feletti munkájának esélye”, s kezdetét veszti az Én, a személyiség fokozatos leépülése, felmorzsolódása: „A mögénk csukló század elbúcsúztatta az európai értékek megvalósíthatóságába vetett utolsó reményeket is. Nemcsak a félelem nélküli élet lehetőségét magába foglaló szabadságfogalomnak nincs helye a nap alatt, de annak az illúzióknak sem, hogy az Én rendelkezik az ellenállás tartalékaival a mindennapos agresszióval szemben. Folyamatos a veszendő személyiség *alulteljesítése*, az írói méltósággyengeség, az etikai nézőpontok kiveszése a közbeszédből.”

A *Séta holdfényben* esszéiben központi mondanivalóként tételeződik a modernitást felülíró posztmodern utániségének állapota. Ennek nagyon szép metaforájaként bukkan fel a kötet több pontján a napnyugta utáni fény. „Innen, a Badacsonyi északi lejtőjéről, háttal a bazaltfalnak, arccal a Tapolcai-medencének, alkonyatkor elvakítja a szemet a hegyek mögött lenyugvó nap. Mintha a végére értünk volna... Mintha minden befejeződne... Ám egyszer csak néhány másodpercre felparázslík még az ég alja, és a napnyugta utáni fény mindent megvilágít” – olvashatjuk a Balassa Péterre emlékező esszé végén. Sándor Iván hangsúlyozza, hogy a „jelenre irányuló tekintet a káoszt látja”, így világkorszakunk helyzetének teljes és pontos megvilágítását, értelmezését csak a jövő végezheti el. Azt azonban már most érzékelhetjük, hogy „miközben *túl* vagyunk a folyamatos határhelyzetlét egy korábbi szakaszán, a határhelyzetben-lét játszmái folytatódnak. Azt is észleljük, hogy a megelőző szituáció vége és az újabb kezdete egy minden korábbitól különböző tér-idő-szerkezetben kopírozódik egymásra. Annál azonban, hogy hová-mibe sodródunk, áttekinthetőbbnek mutatja magát, hogy mi *után* vagyunk.” Ezért mutat rá Sándor Iván Esterházy Péter *A Bermuda háromszög – a huszonegyedik század nyelve* című írására reflektáló esszéjében (amelyben a címadó metafora, a Bermuda-„ötszög” az „elveszés metaforájaként” funkcionál) arra, hogy az „európai kultúra évezredek megingását”, „a Személyiség osztódását-felmorzsolódását”, „a jelenségek és a Másik iránti érzékenység eltompulását”, „a reflexivitásnak mint a világ és önmagunk sorsával való szembenézésnek a halványulását”, „a történelem valóságának felemésztődését az információs zuhatagban” egyaránt az utániség állapotának attribútumaiként kell látnunk. S ebben az új helyzetben mi az írástudók kötelessége? Ahogyan a napnyugta utáni fény egy pillanatra mindent megmutat, úgy kell tekintetével befognia, megragadni, dokumentálni a történéseket, a válságtüneteket, kimondani a kimondhatatlant, feltárni a feltárhatatlant, megszólítani és helyesen faggatni a némaságot („A homály egyik fontos oka, tudjuk jól, a hibás faggatás.”), hiszen „Minden korszak tétje a feltáratlanban merül alá. Onnan kell felhozni. Mindaddig

rejtett és néma marad, amíg a mű nyelvet nem ad neki. Kihordja. Lélegeztetni kezdi. Megszólaltatja a saját testében.” Jelenleg ugyanis egy olyan korszakban élünk, a „kőkemény instabilitások korában”, amikor „a magára valamit adó művész, az önmagát kereső regény arról beszél, hogy hatalmas súly gördül alá, rövidesen mindent próbál széttiporni körülöttünk is, bennünk is, de az új kultúrát létrehozó kép ezt elrejtje előlünk, s a művészetnek, persze a regénynek is az élet rom-volta marad egyetlen hiteles ihletforrásul.” Sándor Iván szerint tehát éppen a válság, a roncsolódás reflektálása tartotta életben az elmúlt század regényét: „...a XX. századi regény legmaradandóbb művei a veszendő Én történeteibe merülnek alá” – írja egyik korábbi esszéjében. Erre a gondolatra építi a szerző előző két kötetének (*Rocinante nyomában; A regény jövője*) írásait, amelyekben a regény útját változza fel Cervantes (az emberi személyiséget középpontba állító) regényétől az ezredfordulóig. Sándor Iván vizsgálódásaiban természetesen a műfaj XX. századi ösvényeire összpontosít: azokról a regényekről szól, amelyek ontológiai centrumában a személy helyére a fokozatosan búcsúzó, felmorzsolódó Én lép.

A bemutatott kaotikus létállapotban Sándor Ivánt különösen foglalkoztatja a magyar (s tágabb értelemben a régió) szellemi, gondolkodástörténeti, kulturális fáziskésése. Több esszéjében is rámutat arra, hogy miközben az európai kultúra felismeri az individuum egyben tartottságának kétségessé válását, az Én roncsolódását, s szembesül az így létrejött vákuum-állapottal, addig a magyar (és a közép-kelet-európai) kultúrában „lassított film kockái peregnek”, vagyis „az értékek veszendőségébe való bele nem nyugvás, az Én egyben tarthatóságának reményétől való tápláltság áll a művek centrumában”. A szerző a sajátos fáziseltolódás legfőbb magyarázataként a kelepceből kitörő autonóm én nyílt tekintetét kísérő gyanút, valamint a kitörést megakadályozó önkorlátozást jelöli meg: „Az autonóm személyiséggel szembeni gyanút a nemzeti büszkeség-álmódosítás képviselőjének a szembenézéssel-önszembenézéssel, az Én nyílt tekintetével való összeegyeztethetlensége váltja ki. Az önkorlátozás oka a végső kérdésekkel való szembesülésben megpillantható szakadékok, illetőleg átjárhatatlanságuk nyomán az önreflexív Én radikális képviselőjének és a nemzeti megmaradás biztosításának az összeegyeztethetlensége.” Ez a magyarázata annak, hogy a XIX. század nagy gondolkodói, Katona, Berzsenyi, Vörösmarty, Madách és Kemény egy ponton, körülményeik szorításában megállni kényszerültek. „De – tehetjük hozzá – belátásaik miatt is, ugyanis lelki szemeik előtt feltárult az emberi önfelszámolás, a nemzethalál víziója, és úgy érezték, hogy a nagyobb közösség túlélni tudása érdekében a megnyíló *semmi* elől el kell takarni a tekintetüket.” Sándor Iván a fáziskéséssel való szakítás két irányát, kísérletét emeli ki: az egyik Madách *Tragédiája*, a másik Bartók életműve. Emellett a kötet első ciklusaiban (melyekben különösen erőteljesen van jelen a személyes narrátori szólam) olyan alkotók, művészek portréját rajzolja meg, s lép velük szellemi dialógusba, akik éppen az említett fáziseltolódás ledolgozásán fáradoztak, fáradoznak. Néhányat emelnék ki ezek közül példaként. A képzőművészet terén Bak Imre festészetében látja elsősorban ábrázoltnak a művészi Én instabilitását, az Egész megragadhatatlanságát. Jancsó Miklós „Átvezette a filmet a korkérdésekkel való szembenézés olyan terére, ahol addig a gondolkodás, az irodalom, a képzőművészet, a zene talált ott-hont. (...) Olyan hazai történelemben, amely örökösen elodázta a szembenézést, ő a históriát nem múltszíntérként, hanem múlt és jelen elválaszthatatlan létszintereként figyelte.” Külön esszében olvashatunk Mészöly Miklósról, aki amikor „az európai irodalom (akkori)

új eredményeit meghonosítja a magyar prózairásban, több, elkerült regénykorszakon lép át”. Kitüntetett helyet foglalnak el a könyvben azok az irodalomtörténészek, esztéták (Poszler György, Balassa Péter, Földényi F. László, Füzi László), akikkel Sándor Ivánt a baráti szálakon túl a közös kérdés- és problémafelvetés, gondolkodásmód, a „közös korszakélmény”, a „mindent betöltő hiány” együttes észlelése, „a kor kérdéseire való feleletalálás igyekezete és a felelet nem találás tényének ellentétéből kicsapó feszültség” kapcsolja össze. Ebből is látható, hogy Sándor Iván esszéinek – a személyesség és a tematikai vezérfonal jelenléte mellett – van egy harmadik fontos ismertetőjegye: ez pedig nyitottság. A szerző állandó dialógust folytat az olvasóval, továbbgondolásra kínálva fel kontemplatív töprengéseit. Másrészt folyamatosan lép párbeszédbe a számára fontos szellemi társak munkáival. Ezek a találkozások, szellemi érintkezések rámutatnak az évszázados tradíciók kiürülésére, az európai kultúra alapmítoszainak szétporladására, a kultúráról alkotott fogalmak megingására. Világosan kell látnunk, hogy a „felgyorsulás, az új jelenségek körvonalazatlansága, az újabb apóriák korábban próbára tették a szellemet. A téridő kaotizálódása: megalázza. Nemcsak újabb nézőpontokat, fókuszálási lehetőségeket, a változásokkal lépést tartó gondolkodói-etikai »technikákat« kellene kialakítani, de naponta kell mérlegre tenni azt is, hogy a kultúra évszázadokon át romolhatatlannak tekintett alapjából mi az, ami megőrizhető-felhasználható.”

A fentebb vázoltaktól elválaszthatatlan a Sándor Iván-i esszét (és regényt) a kezdetektől végig kísérő problémafelvetés: a történelemmel, a múlttal való szembenézés elmaradása, illetőleg folyamatos elutasítása. Már *A vizsgálat iratai* című könyv második kiadásának előszavában így fogalmaz: „Szemrevételeztem az 1848-cal és utána, a dualizmus eseményeivel, új tudatformáival kezdődő százharminc év történetét. Nemcsak a hamis tudat kialakulásának talaját, hatalmi technikáját, vészes következményeit, hanem az élet ama tulajdonságát, amit a társadalmi önismeret hiányának nevezünk, és aminek következtében a különböző történelmi korszakokban felgyűlt konfliktusokat, problémahalmazt szokásossá vált a szőnyeg alá söpörve örökségül hagyni a mindig utánunk következőkre.” Túl van már ekkor az 1848–49-es szabadságharc idején játszódó *A futár*, valamint az ötvenes évek koncepciók pereinek mechanizmusát feltáró *Ködlóvas* című regény megírásán, és megjelent az *Utunk szabályai éjszaka* című kötet, amelynek több esszéjében, mélyfúrásában a történelmi múlt tisztázatlan kérdéseit boncolgatja. Sándor Ivánt az amnéziás kor, a valóság eltakartsága, a XX. századi (mögötte a XIX. századi) történelem lineamentumai, a Bibó István által hangsúlyozott hamis helyzetek, történelemképek mögött rejtőző titkok foglalkoztatják. A régió sajátos helyzete, társadalomfejlődése, az állandó elfojtások, neurózisok következményei összekapcsolódnak az Én kialakulásának fáziskésésével. A szembenézés-önszembenézés rendre elutasító ember egyre inkább a hamisságok hatása alá kerül, s „felerősödik a történelem újabb zsákutcáinak szívó ereje”. Húzzuk magunk elé Sándor Iván egyik újabb írását, a Tiszatájban megjelent műhelynaplóját! Ebben korábbi fejtegetéseihez kapcsolódik, azokat gondolja tovább. A szembenézés-hiányok halmozódásának, a kormaszkok, hamisítások egymásra rétegződésének egyik lehetséges következményeként említhetjük a történelem „ elveszését”, vagyis megkerülhetlenné válik a kérdés: „van-e még történelem?” „Miközben látjuk, hogy a história feloldódik az információáradatban, medialisált voltában önmagát tagadja meg, úgy nyel el bennünket, hogy észre

sem vesszük, és a megérthetlenség rémálmaként öröklődik” – állapítja meg Sándor Iván Baudrillard gondolataira támaszkodva.

Az utolsó ciklus újabb szövegeiben (így elsősorban a kötet címadó, rendkívül összetett, sok problémát felvonultató, ám ugyancsak az utániség állapotát középpontba állító esszéjében) a szerző továbbgondolja a *Rocinante nyomában* és *A regény jövője* írásaiban elmondottakat, s a művészet (számára mindenekelőtt a regény) lehetséges újabb ösvényein töpreng. Van Gogh *Séta holdfényben* című festménye indítja el Sándor Iván gondolat-sorát: a talányos, elbizonytalanítottságot sugalló kép egy „már száz éve is a gondolkodás, a művészet centrumába került dilemmáról tudósít, amely az ezredfordulóra eljutott ön maga új valóságába. Felszámolódott sok minden a korábbi megelőlegezettségeiből (történelem »vége«, regény »vége«), és a megjósolt semmi helyén sűrű, tapintható valami a színhely. Az Énről sem állítható a már száz éve megelőlegezett, s azóta is »esélynek« tekintett abszolút fölszámolódása, ugyanis újabb formákba bújjik, újabb maszkokat ölt magára, MÁS, mint veszendősége évszázados stációjának bármely pontján.” Azért fontos tehát a tovább- (és újra)gondolás, mert századunkban is tovább folytatódik a történet, a huszadik században elbúcsúztatott, felszámolódó személyiség, a szilárdságát elveszített Én maradványának története. Ezért a művészet, a gondolkodástörténet, a regény centrumába az Én módosulásának újabb körülményei kerülnek, amelyek lényegét Sándor Iván így fogalmazza meg: „az emlékek veszendősége után az emlékezésre való alkalmatlanság, a reflexióra-ön-reflexióra való képtelenség, a szembenézésektől való eliszonyodás nemcsak annak kérdéssé tétele, hogy látja-e a tekintet, amit néz, de annak is, hogy van-e egyáltalán, aki néz”. A személyiség alakulástörténetének újabb stációjáról elmondható, hogy az „Én már végérvényesen nem úr a saját házában”, de „mintha valóban volna egy Idegen, aki szeretne beköltözni abba a házba. Mintha hallanánk a hangját, ha a tekintetét nem is látjuk.”

A kor tehát olyan újabb kihívásokat, apóriákat sodor elénk, amelyekkel megkerülhetetlen a szembenézés. „Az ösvények egyelőre láthatatlanok. Az esszé számára ez érdelem- ges kihívás” – olvashatjuk a kötet utolsó mondatait. (*Tiszatáj Alapítvány, Szeged, 2004*)